

Branko Aleksić, pesnik, filozof, rođen u Beogradu 1951, prve pesme objavio je 1966:

“Upoznao sam naše nadrealiste, poslednje Mohikance: Dušana Matića, Marka Ristića, Aleksandra Vuča, Oskara Daviča, Koču Popovića i Dimitrija Dedinca koji je svoje pesme objavljivao pod pseudonimom Mladen Dimitrijević. Dao sam zamisao za izložbu Vaneta Živadinovića Bora i ta zamisao se ostvarila 1990/91. u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu. U Oksford sam putovao da bih Vaneta sreo i doneo njegovu sliku Alge u vetru, mislim iz 1928, jedinu koja je ostala iz ranog razdoblja. Vane nije mogao da dođe... Presrećan sam što u Muzeju primenjene umetnosti, 2002, vidim njegove fotografe i kolaže za koje 1991. još nismo znali.”

LJUTA KULTURA

BRANKO ALEKSIĆ

Razgovor vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić

Žašto ste se zainteresovali za naše nadrealiste?

Recimo da je reč o izboru *po srodnosti* – kako bi Gete rekao. Bilo je to prepoznavanje afiniteta u smislu u kom su i oni definisali prepoznavanje nekih svojih nastojanja u nadrealizmu dvadesetih i tridesetih godina.

Moje prve pesme je Miroslav-Buca Mirković odneo Dušanu Matiću, i Matić je u njima nešto prepoznao – reći će mi, kasnije, šta ga je bilo privuklo mojoj poeziji, napravio je belešku za *Ekspres politiku* pod naslovom *Upamtite ovo ime* i, te iste 1966, objavio i drugu moju pesmu – o Van Gogu – u *NIN-u*. Tako sam, preko poetskog medija, bio uveden u svet nadrealista.

S Ristićem je bilo drugačije.

Znao sam za “slučaj” jednog mog prijatelja kome se Ristić ovako obratio: *Hoćete da uđete u nadrealistički krug? Kažite mi šta je to senovita kuća?* Pošto ovaj nije znao odgovor, Marko ga je ispratio rečima: *Senovita kuća je kuća u kojoj se neko obesimo! Doviđenja.*

Moj prvi susret s Ristićem bio je unapred pripreman, ali je i to bio ispit, inicijacija. Marko je tražio da kažem koji to španaski petrarkistički pesnik iz 17. veka ima određen broj slova u imenu. Rekao mi je prvo i poslednje slovo. Iz ta-ka sam odgovorio – više se ne sećam koji je to pe-
sni-
k bio – i Marko je izjavio da je odgovor tačan.

Postojeće ime?

Da. U to vreme sam radio studiju o Petrarki, ali Marko Ristić to nije mogao da zna.

Radio sam tada studiju i o Crnjanskom... I Andrić je bio u Španiji, mislim da je to bila 1925, za jednu od Petrarkinih godišnjica napi-sao je divan esej... Možda sam ime tog petrarki-
stičkog pesnika video kod Andrića.

Gde sad živite?

Uvek kažem da živim i u Beogradu i u Parizu. Između dva grada sam.

Otišao sam u Pariz sa književnom stipendi-jom za istraživanje tragova naših nadrealista i ot-krio mnogo toga. Krenuo sam u jesen 1982, a 1983. sam u *Politici* objavio feljton u 14 nastavaka s prvim rezultatima istraživanja. Naslov je bio: *Beogradski nadrealisti u Parizu*. Prateći tragove iz me-moara i usmenih kazivanja rekonstruisao sam deo nasleđa koje je u vezi i s njihovim boravcima u Parizu i s beogradskim iskustvima. Četiri pro-nalaska našeg nadrealizma vezana su za Pariz, a četiri za Beograd. Na putovanjima su bili na-dahnuti, tu najviše. U Parizu, na svetskoj sceni, osećali su da su u dodiru s Bretonom. Možda su te pronalaskе, pripremljene u Beogradu, pone-li u svom bagažu. Strastveno sam želeo da otkri-jem i faktički osmislim njihovo egzistencijalno parisko iskustvo.

Nadrealistički arhivi su otvoreni tek osam-desetih godina. Tamo se, u dnevniku rada *Biroa za nadrealistička istraživanja*, može videti šta je sve Breton zapisivao. Recimo: *Danas sam poslao Marku Ristiću časopise... Držati ga u toku*. To Marko nije mo-gao da zna. A ni Dedinac, koji stiže po kiši iz malog hotela u ulici Gazar i kaže: *Evo, ovdе je bio Milan Dedinac*. U vreme kad pravi *Javnu pticu*, kad pokušava da je prevede na francuski, Dedinac daje ideju Polu Elijaru i 1935, u zbirci *La rose publicu*, Elijar objavljuje bukvalni prevod te De-dinćeve ideje.

To su samo neki od momenata, a bilo ih je na hiljade koji su me veoma angažovali. Koliko i objavljivanje tekstova. Objavio sam u Francuskoj pesme Marka Ristića pisane na francuskom – od Pariza 1926. do Beograda 1969. Objavio sam i knjigu o Salvadoru Daliju, o Daliju koji dolazi iz Beograda – njegove tekstove objavljujane u časopi-su *Nadrealizam danas i ovdе 1932*. Francuzi za njih nisu znali u izvornom obliku pa su u Boburovom katalogu Dalijeve izložbe iz 1978. objavili prevod sa srpskog. Doneo sam originalne tekstove u Pa-riz i objavio ih, a da nam Dali nije tražio ni jedan franak – iako su se francuski izdavači veoma pla-šili da će tražiti ogroman novac. Beketov izdavač, recimo, Žerom Landon – kome su me Konstan-tinovićeви predstavili – rekao je: *Znate li Vi koliko miliona Dali košta? On će nam milione tražiti!* I nije smeo da objavi tu knjigu. Ali, kad je Dali čuo da se sprema knjiga njegovih tekstova starih 50 godi-na – ni franak nam nije tražio.

Vaša interesovanja idu od Dekarta do Kazanove. Kako je moguć toliki raspon?

Otkrio sam Kazanovine pesme, radio na njima godinama, pa im spremam u Parizu svetsku

premijeru. Zbirka će se zvati *Naturalizovana muza*, muza stranog jezika, Kazanova je bio poliglota – pisao je na italijanskom i francuskom.

Prvu Kazanovinu pesmu preveo sam krajem sedamdesetih godina za časopis *Duga*. Jedna bibliotekarka lepog glasa, iz Italijanskog kulturnog centra, čitala je tu pesmu – objavlvenu prvi put u Parizu u *Mercure de France* 1752 – na italijanskom. Predstavili smo je najpre u dvojezičnom čitanju na Trećem programu Radio Beograda – s kojim sam tad intenzivno sarađivao – a zatim sam je i štampao.

U Parizu, 1998, na 200-godišnjicu Kazanovine smrti, objavio sam svoja otkrića njegovih filozofskih tekstova, na francuskom, o francuskoj revoluciji. Kazanova me je pratio od Beograda do Pariza, a pratiće me i dalje – do Venecije – jer će ova knjiga stići i tamo.

259 Moje interesovanje, kroz poeziju Đakoma Kazanove, jeste interesovanje za erotsko. U antologiji *Opera Kazanovijana*, koju sam priredio za časopis *Delo* 1978/79, ukazao sam na neke tekstove Miloša Crnjanskog u kojima se ovaj unapred pravda zbog namere da dvadesetih godina u Parizu prevede Kazanovine tekstove na srpski. Kazanova je još bio tretiran kao pornografski pisac i Crnjanski se snebiva. Moša Pijade ga je pretekao izborom iz memoara, a Crnjanski potom sasvim odustaje od prevoda. Ali je napisao predgovor za nepostojeće izdanje svog Kazanove – taj tekst sam otkrio u *Savremenom pregledu* Velibora Gligorića – i poptisao ga samo inicijalima. Plašio se da ga potpiše punim imenom.

Na prvoj stranici *Dnevnika o Čarnojeviću*, posle rata, Crnjanski kaže: *I ja sam kao Kazanova pregoreo neke ljubavi...* To me je pogodilo.

Svi ti ljudi koji se porede s Kazanovom... Đakomo Džojs, na primer. Iza tog imena krije se Džejms Džojs koji kao Đakomo ispisuje dnevnik ljubavi sa Amalijom Poper, svojom italijanskom učenicom u Trstu. Pošto je već prošao kroz Pulu i pošto se već bio popeo na zvezdarnicu u Ljubljani, dolazi kao profesor engleskog i italijanskog u Trst i ima tu epizodu pod imenom Đakomo Džojs...

Crnjanski direktno kaže: *ja... kao Kazanova...* Na cenzurisanim stranama. Treba se vratiti prvom izdanju *Čarnojevića* da bi se video taj Kazanova.

I Antun Gustav Matoš kaže: *Ja sam bežao iz bajboka kao Kazanova*. Austrijanci su ga bili uhapsili i on se begom spasao iz novosadske tvrđave.

Zanimalo me je to: zašto su se ti pisci usuđivali da se porede s Kazanovom, otkud taj narcizam identifikacije s njim? Pripremio sam knjigu od eseja koje sam godinama objavljivao po časopisima, biće uskoro objavljena ovde.

Otkud toliko zanimanje za Kazanovinu erotiku kad se svega dve ili tri lekcije mogu dobiti od njega? Njih nikad od roditelja ne dobijete – što je apsurdno – i tu je ključ. Kazanova kaže da kad vodi ljubav sa ženom traži reciprocitet, da traži uzajamnost, i kaže da mu se kao sopstveno vraća više od 80% ili 90% onog zadovoljstva koje daje. Od njega sam naučio te lekcije za ceo život.

Nesporni su poetski kvaliteti Kazanovinih memoara i neverovatno je istorijsko i arhivsko bogatstvo te građe. Istražujući je, naišao sam na pisma Stefana i Premislava Zanojevića Kazanovi i objavio ih u *Posrednom kazanovisti* – specijalizovanom časopisu originalnog naziva *L'intermediere des Kazanovistes* koji izlazi u Ženevi i Rimu i okuplja

neverovatne erudite. Mislio sam da ću im otkriti Prenislava i Stefana Zanolovića, ali prevario sam se. U njihovim arhivama ima neverovatnih podataka o tim kockarima sudbine i njihovim pustolovinama.

Nameravam da priredim knjigu tekstova Stefana Zanolovića koji je pisao i na francuskom i na italijanskom, a našao sam i jednu strofu na rudimentarnom srpskom. S ortografom ju je radio, na polufrancuskom, poluitalijanskom, o ludoj glavi i sunčanici...

Helmut Vaclavik, metodični Austrijanac, urednik časopisa o Kazanovi, u bibliografiji tekstova Stefana Zanolovića navodi preko 40 naslova. Taj Zanolović, koji je imao izvanredne ideje, pisao je i pesme i političke pamflete, ali i ne-kakve naučno-fantastične tekstove.

Šta Vas, kad krećete s proučavanjem, najpre interesuje? I šta Vam je cilj? Da demistifikujete "ličnosti i dela", da otkrijete male tajne?

Prvobitno zanimanje za Kazanovinu poeziju bilo je potaknuto provokacijom – Felinijevim filmom. Felini je pokušao da ga mistifikuje, što nije funkcionisalo. Bila je to – kako su Amerikanci pisali – "hladna sperma". Kazanova nije ono što smo videli kod Felinija.

Vratio sam se memoarima i hteo da napravim Kazanovu od odjeka. Od Crnjanskog, Džejmsa Džojlsa i Matoša do naših zenitista, ili od Marine Cvetajeve koja je napisala dramu o njemu. Eto jedne žene koja se zanimala za Kazanovu. Hteo sam da pokažem drugu Kazanovinu dimenziju, ne da ga opravdam, nego – nasuprot Feliniju – da ukažem na modernu komunikaciju s Kazanovinom erotikom preko tih pisaca i ličnih utisaka. Sve sam to ukompo-

novao u knjigu. Počinjem s poezijom i Kazanovim memoarima, a nabasao sam i na jedan vid njegovog filozofskog angažovanja koji mi se iz ove perspektive čini logičnim. Jedan liberterksi, slobodarski ljubavnik mora imati svoju filozofiju, pa je i Kazanova ima.

U časopisu *18. vek* uskoro će izaći temat o Epikuru i epikurovskoj školi u 18. veku. Otkud to oživljavanje epikurovske filozofije u 18. veku? Pokazujem ukrsnice Kazanovinih filozofskih tekstova s Epikurum – to je i za Francuze bilo iznenađenje. U prvoj Kazanovinoj knjizi iz 1769, pisanoj na francuskom i italijanskom, ima filozofskih eksursa nepoznatih onima koji se zadržavaju na prvom stepenu čitanja ili čitanju samo njegovih memoara. A u Kazanovinih arhivama našao sam i njegove neobjavljene tekstove...

Načelo mog angažovanja je to da se uvek se treba vraćati izvornim tekstovima. To se odnosi i na istraživanje nadrealizma: treba se vratiti izvorima. Kad me nešto interesuje, hoću da ostavim *stope u snegu*. *Sneg celac* je lep naš izraz za prve korake. U hermeneutičkom smislu nenačet horizont tumačenja otvara neverovatne vidike. Kad tumačite neki neobjavljen tekst Kazanove, ili Stefana Zanolovića, onda potpuno obnavljate perspektivu. Inoviranjem teme možete da date doprinos čitanju i otkrivanju nasleđa.

Mislite li da je izložba u Muzeju primenjene umetnosti to novo čitanje nadrealizma?

To je iznenađujuće... čitanje je prava reč. Dopala mi se retorika Milanke Todić – u katalogu govori o slici-tekstu. Risto Ratković, pesnik na prirubnici nadrealizma, autentični pesnik,

260

prijatelj Monija De Bulija, napisao je: *Ispod crteža izgovorene reči*. Otkriti ispod crteža reči. Milanka Todić predlaže čitanje nadrealizma multi-medijalnim pristupom, mešanom tehnikom: kolažima, fotogramima... To je inoviranje u dvostrukom smislu. Prvo otkrivanje je faktičko, tiče se materijalnih predmeta, novih fotograma, prvi put razvijenih negativa koji su do sada stajali u kutijama...

Zlatko Sušić – saradivao je nekad u *Studentu* – otišao je na Kubu, i u Hemingvejevoj kući, u kutiji za cipele, našao njegove neobjavljene fotografije. Te fotografije su mi bile zanimljive pre svega zbog naše grofice Ivanić iz Venecije u koju je Hemingvej bio zaljubljen.

Treba, dakle, pronaći negative, obnoviti viđenje nadrealizma, i to se na ovoj izložbi dešava u dvostrukom smislu. U smislu predmetnosti predstavljeni su nepoznati kadrovi iz arhiva Nikole Vuča i legata Marka Ristića, a i u smislu tumačenja otvorene su nove perspektive. Fotografije, koje su bile objavljene u časopisu *Nadrealizam danas i ovde* i almanahu *Nemoguće*, postavljene su na ovoj izložbi u nizu: slika do slike, kadar do kadra. Oneobičavanje stvarnosti dato je iz nove perspektive – to može da proširi naše iskustvo nadrealizma.

Ne mislite da bi nadrealisti smatrali da se sistematizacijom nešto ubija?

Pitanjem dodirujete bolnu tačku institucionalizacije nadrealizma. Mladi, u Centru “Žorž Pompidu”, revoltirani prigrablivanjem nadrealističkog nasleđa, reagovali su bacanjem kuvanih jaja.

Šta znači predstaviti Bretona i celu grupu nadrealista slikara estetičkim sistemom znakova, izvaditi žalac revolta, pobune, socijalnog an-

gažmana? U Boburu je to izazvalo snažnu reakciju. Bunt je počeo još osamdesetih kad je tamo organizovana izložba *Planeta Breton*. Žerar Legran, koji je s Bretonom pravio knjigu *Magična umetnost*, ustao je i drhteći vikao na te revoltirane mladiće: *Vi ne znate, nikad niste bili s Bretonom...* Baš je njih bilo briga da li je on bio s Bretonom, reagovali su na njegovo saučestvovanje s Boburom u institucionalizaciji Bretona. Oni to nisu hteli.

U čemu je razlika od ovoga u Beogradu? Pa razlika je u tome što je nadrealizam u Francuskoj toliko poznat da je ušao u školski program. Tamo takve reakcije imaju smisla jer su sociopolitički i kulturološki kontekstualizovane, dok u našem kulturnom miljeu najpre to nasleđe treba da bude preneseno – prvo se negativi moraju objaviti i fotografije iz muzejskih depoa pokazati. Razlika je u tom pogledu frapantna. Nadrealističko nasleđe treba najpre da bude asimilovano da bi se ljudi pobunili. Da bismo se uopšte pitali zašto je to sad sistematizovano, treba da znamo da to izvorno nije bilo tako. Treba znati odvojiti ono što je u nadrealizmu bilo poznato od onog što nije.

Prva izložba o nadrealizmu u MSU 1969. bila je otkrovenje za moju generaciju. Kao i izložba o dadaizmu, koja joj je prethodila; 1966 – povodom pedesetogodišnjice DaDe – Hans Rihter je Beogradu prikazao dadaističko nasleđe i obnovio sećanja na Dada-Tank Dragana Aleksića. Ali u Muzeju savremene umetnosti je nadrealizam bio izlagan sa socijalnom umetnošću – nije imao autentično “pravo glasa” da bi sam za sebe bio pokazan – i ovo je prvi put da se nadrealisti autonomno izlažu. U trenutku Bretonovog manifestnog otkrovenja, u našoj neve-

rovatno kosmopolitskoj sredini još je vrlo aktivan i Zenit – Micićeva međunarodna izložba organizovana je 1924, pa iz nadrealističkih arhiva – iz Bretonovog delovodnika rada – saznajemo da u isto vreme kad saobraća sa Ristićem Breton saobraća i sa Ljubomirom Micićem i kaže: *Evo stiglo je jedno pobunjeničko pismo iz Ženita...* Naravno, pariski nadrealisti se u tom trenutku nisu usudili da objave to Micićevo socijalno-revolucionarno pismo.

Da li bi bilo moguće ovde objaviti te stranice Bretonovog dnevnika, barem one koje su relevantne za naš nadrealizam? Objavio sam ih u *Politici*, u tekstu *Beogradski nadrealisti u Parizu*. Sa Geopoetikom sam u pregovorima da to objavimo u celini, jer je dokumentacija sad kompletirana. Kod nas se evidentno obnavlja interesovanje za građu za kojom sam godinama tragao i čekao da se neko seti da bi to mogla da bude knjiga. Trenutak je došao i svi ti dokumenti – dosad fragmentarno predstavljeni – biće na jednom mestu, u knjizi. To je i svrha mog boravka u Parizu: da se spoji kraj s krajem. Šta je to Dedinac mogao da uradi u Parizu, zašto je Marko Ristić u nadrealističkom rečniku koji su Breton i Elijar sačinili za londonsku izložbu 1936, pa ponovili 1938, zašto su pariski nadrealisti znali za Beograd i zašto su ga pomenuli šest-sedam puta u svom časopisu – više nego i jedan drugi grad. Kad Karel Tajge i Nezval objavljuju formiranje nadrealističke grupe u Čehoslovačkoj – bilo je to “tek” 1933 – pozivaju se na jugoslovenski predsedan: *Evo, nadrealizam postoji u Jugoslaviji, a od danas postoji u Čehoslovačkoj*. Drugačija je, dakle, situacija s nadrealizmom ovde, nego sa dadaizmom: dadaizam je postojao u Čehoslovačkoj pre nego što ga je bilo kod

nas. Prisutnost naših nadrealista u Parizu je izvanredno značajna i osećao sam – tokom istraživanja – moralni i intelektualni dug prema njima. Francuski nadrealisti i istoričari umetnosti lakše će asimilovati naš nadrealizam kad budu imali katalog sa slikama i fotografijama i s jasno predloženom građom. Mada je jezički jaz skoro nepremostiv – satima sam prevodio тамошњим prijateljima tekstove naših nadrealista. Andre Tirion mi je mnogo pomogao pri radu na antologiji naših nadrealista u Francuskoj. Trebalo je premostiti taj jezički jaz. No shvatio sam, paradoksalno, da naše nadrealiste koji su izvanredno pisali na francuskom treba vratiti i u srpski jezik.

Marko Ristić je sam na francuski preveo deo *Nacrta za jednu fenomenologiju iracionalnog* koji je radio s Kočom Popovićem. Koča je 1931. u Parizu, Marko mu šalje taj prevod, ali se ovaj ne usuđuje da ga pokaže francuskim nadrealistima. Prevod nikad neće biti dovršen – imam kopiju teksta: dao mi je Marko pred smrt – i godinama sam pokušavao da ga rekonstruišem dešifrujući rukopis. Oktobra 1931. Marko piše Koči: *Dajte da se taj tekst prepíše, da se prekuca na mašini...* Koča to nije uradio... *Ispravite greške...* Koča ni to nije uradio... Ništa nije uradio! Srećom, sačuvan je jedan drugi Markov prevod na francuski: *Humor kao moralni stav*, iz časopisa *Nadrealizam danas i ovde*. Imam taj tekst – izvanredna anketa o humoru – i predstavio sam ga u časopisu *Meluzin*. Koča se ismejavao i slao mi zanimljiva pisma, ali – koliko god se on sprdao – na francuskom je objavljen ceo temat o našem nadrealizmu i humoru. Držim da je to pomeranje perspektive. Jer Markov tekst o humoru objavljen u časopisu *Nadrealizam u službi revolucije* broj 6 iz 1933. inspi-

risao je Bretona za antologiju o crnom humoru koja se pojavljuje 1934/35 – dakle dve-tri godine posle. Kad već sticajem okolnosti nije objavljen Ristićev prevod *Nacrt*, ovaj tekst je jedan od najcitiranijih tekstova srpskih nadrealista u francuskim rečnicima nadrealizma, enciklopedijama i istorijama nadrealističkog pokreta. Jer je na francuskom. Markov prevod je izvanredno prilagođen – dodate su još dve-tri stvari o našem nadrealizmu – i ta frejdo-marksistička analiza humora kao moralnog stava, humora koji potkopava buržoasku stvarnost, postala je nadrealistička inspiracija. To je neverovatan doprinos našeg nadrealizma. A tek da je *Nacrt* za jednu fenomenologiju iracionalnog objavljen na francuskom 1931, videlo bi se koliko je *Osvajanje iracionalnog* Salvadora Dalija iz 1935. kasnilo za analizama naših nadrealista. Pojam iracionalnog konceptualno je već bio ovde objašnjen. Čekaju nas neverovatna otkrića.

Kako je moguće da se Koča Popović snebivao od francuskih nadrealista, zar se dekonstrukcija autoriteta naših nadrealista završavala pred Bretonom?

Na to pitanje su pokušali da odgovore u svojim meoarima i Moni De Buli i Dušan Matić i Oskar Davičo i Marko Ristić. Odgovori su uvek dvosmisleni.

Breton je bio harizmatična ličnost. To su svi govorili. U kontaktu sa Bretonom osećala se njegova harizmatičnost...

Mislite da nečija harizmatičnost može da oslobodi od odgovornosti one koji mu se klanjaju?

Aposteriori, možda. Matić kaže da je pobegao od Bretona. Davičo u svom sećanju, ako je tačno, kaže da je takođe pobegao nakon što je Bre-

tonu skoro stegao ruku. Monija De Bulija nadrealisti su prihvatili, ali je doživeo strašnu sudbinu da ga ekskomuniciraju.

Breton je posedovao jednu nemoralnu crtu, terorisao je ljude. *Papa nadrealizma*, tako su ga zvali. Setimo se njegovih polemika i razmirica sa genijalnim ličnostima kao što su Antonen Arto, Rober Desnos ili Filip Supo. Ne zaboravimo da su francuski nadrealisti u jednom trenutku odgovorili Bretonu pamfletom *Leš*. Tako su ga zvali njegovi nekadašnji prijatelji. Ali ostavimo to po strani, ograničiću se na bolno iskustvo Monija De Bulija. Prihvaćenog pa odbačenog.

Moni donosi roman *Vampir* iz Beograda i u Parizu piše nadrealističku vežbu pod nadzorom Benžamena Perea. Ta njegova vežba je izvanredan primer za moju “teoriju o krijumčarenju”: Moni De Buli je prokrijumčario u svoje iracionalno i dve-tri rečenice naše narodne poezije. Rekonstruisao sam taj francuski zapis: Moni prevodi naše narodne poslovice u trenutku kad mu automatska inspiracija presahne. On krijumčari, dok mu Pere govori: *Nemoj da zastaješ, zabranjeno je razmišljati, piši, samo piši...* Taj tekst Moni De Buli donosi Bretonu i ovaj ga čak ilustruje Pikaševim crtežom u časopisu *Nadrealistička revolucija* broj 5 iz 1925. De Buli sa Matićem poptisuje proklamaciju *Revolucija pre svega i uvek*, ali ga nekoliko meseci kasnije Breton isteruje iz grupe. Njegova udovica ispričala mi je jednu verziju, Moni u svojim memoarima govori drugo. Po njemu, to je bio politički razlaz. Breton se politički bio angažovao, imao je prijatelje u srem-skomitrovačkom zatvoru, kljukao se komunističkom literaturom, nosio kao Lenjin kačket umesto šešira. De Buli mu je izgleda pružio mali otpor, ili je ironično reagovao, i zato je bio is-

teran. Po drugom svedočanstvu, razlaz je bio rezultat uobičajenih razmirica kakvih ima u svakoj grupi. Dovoljno je, recimo, da se u društvu muškaraca pojavi jedna žena i biće borbe i razmimoilaženja kao među kočopernim petlićima. I u našoj grupi bilo je tako.

Breton je teroriseo ljude, isterivao iz grupe kako je i koga hteo, mnogo svojih prijatelja nadrealista je rasterao. Rastko Petrović je pričao kako je oterao Maksa Ernsta. Posle, u Njujorku, u izgnanstvu su se pred Rastkovim očima sreli i obnovili prijateljstvo... Kako je to moguće? Odgovori su uvek dvosmisleni. S jedne strane Breton je poštovan pesnik i umetnički stvaralac, ali su se i najgore stvari mogle reći o njemu kao čoveku.

Mislim da je napouzdanije svedočanstvo onih naših nadrealista koji su, kao Marko Ristić, ostali na distanci spram Bretona. Onih koji su mogli da budu u grupi, ali i da budu izvan nje. Marko Ristić se pita: *Jesam li svedok ili saučesnik?* Moni De Buli je *skočio u vodu* i bio isteran, pa ga je do kraja života bolela ta uspomena. Kad bih se usudio Francuzima da kažem da sam proučio nadrealizam i da se zalažem za rehabilitaciju Monija de Bujila, mogao bih da očekujem najburnije reakcije. Rekli bi mi: *Pa Vi onda niste videli šta je taj Moni De Buli pisao!* Oni imaju izreku koja u bukvalnom prevodu glasi: *slomiti šećer na Bretonovim leđima*. Govoriti negativno o Bretonu. Nisu mogli De Buliju da oproste to što je na Bretonovim leđima slomio šećer. Odgovaram im da ni Moni ne može da oprost Bretonu. Ipak, Bretonovi prijatelji su posle rata morali nekako da prihvate činjenicu da je Moni De Buli bio kod Pola Elijara i kod Maksa Ernsta, da mu je Luj Aragon pokazivao Pariz –

taj *pariski seljak* vodio je Monija u pariske noći – i da ga je Breton u jednom trenutku bio prihvatio.

A zamislite poziciju Marka Ristića: *da li sam svedok ili saučesnik?* Možda je još bolnije ne biti isteran, ne biti dovoljno unutra da se bude isteran, biti izvan, sumnjati i pitati se gde sam. Moni De Buli nije morao da sumnja. Znao je: *bio sâm i isteran sâm. Nema sumnje, nadrealista sâm.*

Kako se snalazite u tim belinama, u različitim verzijama? Uživajte u tome?

O tome sam pisao 1980. u *Čitanci beogradskih nadrealista*. Kad sam otišao u Pariz, oni su počeli da nestaju. To su mi bili najbolniji trenuci – jedan po jedan su umirali, a nisam bio ovde. Godine 1985, u *Književnoj reči*, objavljena je velika panorama naših *poslednjih Mohikanaca*. Dimitrije Dedinac umire u staračkom domu, Vane Živadinović Bor umire u staračkom domu u Oksfordu. Sve je otišlo, nikakvog Borovog nasleđa nema. U predgovoru za tu džepnu antologiju obrazložio sam svoj emotivni i osećajni šok, saosećanje s istorijom. Za mene je bio šok i susret sa ženom Andrea Bretona. Za nas je on Andre Breton – neko bi mogao da kaže i Andrija Breton. Njegova žena mi je pričala o svom životu s njim – on je za nju bio samo *Andre*. To menja pogled. Shvatite da istorija nije samo ono što se piše, da treba ući u živote tih ljudi. Svaki put kad sam ulazio u njihove živote, u razmirice i kontroverze, shvatao sam da je ono što je napisano samo delić. I to nikad nisam zaboravio.

Razmirice su na površini. Razmirice s Crnjanskim, recimo. Crnjanski kaže: *Imam u Dnevniku o Čarnojeviću jedan san, pa i ja sam dakle nadre-*

alista. Nisi, nije to dovoljno da bi se bilo nadrealista. Trebalo je imati zajednički život. To je bio klan. Mladići koji su se poznavali još iz Prvog svetskog rata – Aragon, Eljar i Breton kao i Marko Ristić, Aleksandar Vučo i Dušan Matić koji su prošli kroz egzod naše armije. Ta prijateljstva su se kristalisala kroz literaturu, imali su zajednička interesovanja. Moni De Buli je to objasnio. Tin Ujević je u hotelu “Moskva” stolovao kao kralj, pisao pesme na našem jeziku, i Moni De Buli je bio – kako sâm kaže – skoro *dvoranin*. De Buli je početnik, Raka Drainac također, a Tin Ujević je kralj. Kad je sto u kafeu “Moskva” zamenio stolom na Belom trgu u kafeu Sirano, Moni De Buli je konstatovao: *podvo-ravanje Ujeviću preneo sam na Bretona*. De Buli je znao kako treba da se ponaša da bi bio primljen u Bretonovu grupu.

265 Psihološki mehanizmi funkcionisali su paralelno. To je kao zatvoreni klan, inicijacijsko društvo. Ne zaboravimo da je Žorž Bataj imao tajno udruženje koje je nekog trebalo da žrtvuje – bila je tu i šuma, i panj, nekom će se seći glava. Žoržu Bataju, Rožeu Kajoa, Mišelu Lerisu ili nekom četvrtom? To inicijacijsko društvo htelo je da se vrati ritualima, a funkcionisalo je paralelno s nadrealistima. Pa i moj prvi susret s Markom Ristićem bila je neka vrsta inicijacije.

Ponekad su nadrealisti delovali po principu kabale – *ako se igraš senkom, paži da sam ne postaneš senka*. Neki tome nisu podlegli, pa se nadam da ni ja neću.

Jung se pitao: *Da li je obavezno da svaki čovek koji počne s nečim u mladosti mora da završi kao senka? Sećam se strašnih i bolnih stihova Milana Dedinca: Gde ti je mladost? Njih Matić kopira pedeset godina*

kasnije: *Kako se zoveš? Gde su ti prošle godine? Važno je da nešto ostane, da se ne proćerda mladost. Zato su govorili o vernosti mladosti. Pustolovina nadrealizma je postojala i mogli su da je prožive. Živeli su dugo, svi.*

Koliko Vam koriste fotografije, njihove privatne fotografije, dokumentarne? Korespondiraju li s nadrealističkim fotografijama?

To je saosećajno pitanje. Uosećavanje – tako prevodim reč empatija. A može se uosećati s likovima s fotografija, iako se nadrealistička fotografija udaljava od dokumenta, oneobičava, pomera. No, postoje i dokumenti – ne znam da li su nameravali da ih objave.

Marko Ristić mi je pokazao svoju zbirku bizarnih fotografija. Na jednoj se gospoda u frakovima sličugaju. Neobično je to što su u frakovima, a nisu profesionalni sličugaši. Imao je i kolekciju fotografija Salvadora Dalija – kupio ju je od profesionalnih fotografa.

I sâm sam konstituisao zbirku meni intrigantnih fotografija, tu nisu samo nadrealisti.

S uosećavanjem se može uspostaviti komunikacija sa fotografijama fetiša iz *Nacrta*, tražite stvarni lik mladosti tih ljudi. Tražite ih u memarima, u deformacijama, težite da aposteriori dođete do neprečišćenog izvora, do rude osećanja, jezika, do slike same.

Fotografije pomažu. Mogu da nadahnu i da vas prate kroz život kao fantomalni odjek. Imam jednu fotografiju Dimitrija Dedinca na kojoj je njegov žena. Koja je umrla. Dedinac tvrdi da je fotografisao fantoma svoje žene, da je video njen lik u drvetu i fotografisao ga. Neke fotografije čuvaju osećajno simboličko nasleđe i imaju ulogu fetiša.

Kad govorite o Marku Ristiću, koji njegov lik vidite? Sa fotografije, ili iz susreta?

Sučeljavaju se dva lika. Viđao sam ga od 1975. do 1980. relativno redovno. Do 1984., svaki put kad bih se vraćao iz Pariza posećivao sam ga. Poslednji put sam ga video dva meseca pre smrti. Do 1980. sam bar jednom mesečno odlazio kod njega.

Dugo smo razgovarali. Napravio je za mene jednu nadrealističku izložbu, stonu – hteo je da mi pokaže stvari za koje je znao da ih nikako drugačije ne bih mogao videti. Izlagao je dokumente, pokazivao Dalijeve fotografije i svoje retke primerke. To je zvao džepnom izložbom.

Marko je bio pun ideja i sistematičan. Dušan Matić se ponekad ismevao nazivajući ga generalnim sekretarom našeg nadrealizma. U starosti se više nisu viđali, ali se Marko redovno raspitivao za Matića. Ni Matić nije bio ljubomoran što odlazim kod Marka. Raspitivali su se jedan za drugog, pitali za zdravlje.

Marko je mnogo toga imao sačuvano. U biblioteci je bilo raznih knjiga, od Luisa Kerola i Svedenborgovih *Memorabilija*, do Knuta Hamsuna... Pitao bi me da li mi ti naslovi nešto govore. Gledao sam, domišljao se, dok mi nije rekao: *To su knjige koje je Breton spomenuo u Prvom nadrealističkom manifestu*. Marko ih je tako grupisao. Imao je smisla za istoriju.

Zapisao sam, za sebe, kako se i o čemu moglo s našim nadrealistima razgovarati. Sa svakim je bilo drugačije. Sa Davičom se moglo razgovarati polemički, a sa Markom o istoriji.

Da li Vas je uzbuđivalo kad bi Vam Marko pokazivao nešto što je skriveno od javnosti? Šta biste posle toga uradili?

Imao sam tada jednu mladu ženu i Marko je deo razgovora njoj šaputao. Kad je bio obja-

vljen moj poetski tekst u *Letopisu Matice Srpske*, Marko je naučio napamet dve-tri stvari iz teksta i pravio šou. Posle susreta bismo nas dvoje pričavali doživljaje, a nešto sam i zapisivao.

Pratio sam nestajanje Markove ličnosti. U jednom od poslednjih susreta hteo je da mi pokaže fotografiju svoje guvernante, svoje prve ljubavi, hteo je da je objavi u novom izdanju *Bez mere*. Fotografija mu je ispadala iz ruku, bilo je strašno. Prenosio je nasleđe koje više nije mogao da nosi na svojim plećima.

Imao je ogromno skladište. U roku od mesec dana knjige koje mi je pokazivao već bile bi u podrumu. Pokušavao sam da fiksiram te momente, kao što je Nikola Vučo pokušavao da fiksira i zadrži bekstvo u nadstvarnost.

Nastojao sam da se vratim liku mladog Marka Ristića. On mi je dao tu ideju. Godine 1962., u prvom reprint izdanju *Bez mere*, Marko kaže: *Gledam tog mladića koji je ovo pisao 1928...* To sam i ja pokušao da sledim.

Treba se vratiti tom mladiću – tom koga vidimo na fotografijama. Ako ste ga upoznali tek u starosti, trebalo je da prenebregnete ogroman broj nedostataka. Ne samo fizičkih, već i moralnih. Nadrealisti su imali svoje razmirice i svoje fobije – trebalo je vratiti im se. Podilazili su me trnci od tog vraćanja u prošlost. Bio je vremeplov ući iz ulice Prote Mateje u veliki Bulvar Revolucije i vraćati se noću kući... Bele noći, veliki broj belih noći.

Kao da pričate o nekom drugom vremenu. Sad više nema tako velikih ličnosti i takvih uzbuđenja?

Nema. Kada sam stigao u Pariz, Aragon je umro. Žan Pol Sartr je umro. Pravile su se ankete sa pitanjem: *Ko su sad veliki mislioci?* Odgovor je

bio: *Niko!* Nisu imali više nikoga i našli su se na bespuću. Ta edipovska situacija ima veze s pitanjem zašto se toliko podvoravalo Bretonu. Godine 1968, kad su studenti okupirali Odeon, jedna studentkinja je uzviknula: *Šta će nama ti kra-ljevi mislioci?* Studenti su hteli da ih zbate, nisu im više bili potrebni... Zbilja govorim o tom vremenu kao da je definitivno prošlo.

Postoji nešto što je uvođenje u život, ili uvođenje u umetnost. Uvođenje u umetnost može da obeleži, recimo, susret sa Micićem, sa Matićem, ili sa Ristićem... Da su vas oni uveli u umetnost, to bi vas verovatno obeležilo za ceo život. A to je moguće samo dok ste mladi. Samo jednom u životu, onda kad se vizure kristališu. Posle možete reći da ne treba niko da vas uči šta da mislite.

267 Rade Konstantinović je je prošao kroz isto iskustvo kao i ja. On može da priča kako je bio u Matićevom salonu, šta je i kako naučio nekonvencionalano i neinstitucionalizovano. Tu slobodarsku atmosferu u Beogradu inicirali su nadrealisti šezdesetih godina, oni su uneli sebe u modernističku književnost. To je neponovljivo. Ne postoje više takvi ljudi...

Njih nije niko učio. Rasli su sami, malo su se plašili pa protivili, rasli zajedno i zajedno nešto formirali. Možda se i sad negde ovde dešava nešto slično?

Tim bolje.

Rasko Petrović je bio dovoljno iskren: imenovao je svoje učitelje u memoarima. Sve, do jednog ruskog emigranta revolucionara u Beogradu. I Matić je svoje učitelje imenovao. Ristić se u svojim memoarima traži. Postoji ta dekartovska *tabula rasa*: *Ja, samosvojan*. Heraklit kaže da ga niko nije učio, da je on prvi. Ipak, uvek postoji

predučavanje. Možemo da ga se odrekemo ili promenimo, ali ono postoji. Čak i Dekart kad govori da polazi od čistog stola, od *tabula rasae*, kad govori da briše tu tablu – ima šta da obriše. Postoji nešto što su skolastičari, profesori njegovi, pokušali da napišu. Da bismo zadržali lucidnu misao možemo se i kartezijanstvu vratiti. Nekad su učitelji neophodni, a nekad nisu. Treba ih pustiti da se spontano dogode. Ovom naraštaju to želim. Ako neko prepozna nešto od mogućih nadahnuća na jednoj nadrealističkoj izložbi, ili u jednoj nadrealističkoj knjizi, romanu ili antiromanu – tim bolje. Treba biti otvoren za nasleđe, treba biti spreman. Ne govorim u ezoterijskom smislu, ali treba imati egzistencijalnu otvorenost. Hajdeger je to nazivao raspoloživošću unutrašnje osećajnosti... Nadam se da ona još postoji kod mladih u Beogradu.

Može li se, zbilja, govoriti o dvema nadrealističkim grupama ovde? O jednoj Monija De Bulija, i drugoj – već poznatoj – Marka Ristića?

To sam ustanovio na osnovu dokumenata iz Beograda. Moni De Buli se javlja kao pobunjenik protiv buržoaskog poretka, kao razbojnik književnosti, kao onaj koji objavljuje negativne književne kritike sentimentalne buržoaske lirike Ristića i Vuča. Priznajmo da su ova dvojica imali čega da se oslobode da bi postali angažovani nadrealisti u De Bulijevom smislu. A šta se onda dešava? Moni De Buli je pre njih dospeo u Bretonovu grupu i tek kad ga je Breton isterao naši nadrealisti se oficijelno ustanovljuju. Mada je – to smatram svojim važnim otkrićem za De Bulija i naše nadrealiste – osnivanje naše nadrealističke grupe bilo najavljeno u Parizu 1925, u intervjuu istog Monija De Bulija sa Benžame-

nom Pereom i Lui Gonzag de Frikom – Bretonovim prijateljem. Moni De Buli, Matićev đak, u ime nadrealista najavljuje osnivanje grupe. Tad dolazi do račvanja. Naši nadrealisti tek 1929. osnivaju grupu ovde – sa velikim zakašnjenjem, a tad Moni više nije u grupi. Iz Beograda piše svojim prijateljima iz grupe *Velika igra* – rivalima Bretonovim – protiv *Nadrealističkog almanaha*. To je apsurdno, jer *Almanah* je nesumnjivo nadrealističko bogatstvo iako je urađen bez Monija. De Buli piše da to nije pravi nadrealizam i ismeva Aragonov tekst o Rembou. Ozlojeđen je i ima razloga za to, ali tad je već izvan nadrealističkog pokreta. Naši nadrealisti ne računaju na njega prilikom osnivanja grupe, ali ga pominju u memoarima. U rekonstrukciji Đorđa Kostića Moni De Buli postoji, ima ga i kod Ristića pomenutog u pola glasa...

Postoje dve paralelne grupe, ali nisu zapravo grupe. Moni De Buli je individualac koji nikad više neće pripadati nadrealističkom pokretu. Mada... 1934, u Beogradu, Moni De Buli pravi kolaž od malih oglasa i isečaka iz novina i naslovljava ga *Tamna komora za Andre Bretona*. Godine 1934. on još misli na Bretona.

Da li se zna, je li zbilja Oskar Davičo imao pištolj na osnivanju nadrealističke grupe u Beogradu?

Đorđe Kostić mi je tvrdio da je imao. Ta legenda potiče od najmlađih nadrealista, rođenih 1908, deset godina mlađih od Vuča i Matića. Profesorski odnos bio je jasan i Đorđu i Oketi – kako ga je Đorđe zvao. Mislim da oni imaju zajedničku priču. Pripremali su samoubistva i međusobna ubistva, a kad nisu uspeli da se pobijaju – onda im je i revolver i osećanje veštačkog falusa u džepu bilo zadovoljavajući fanta-

zam. Mislim da nije bila doneta nikakva odluka da se pištolj upotrebi, da je to naknadno romansirano. Da su odluku doneli, pucali bi.

Negde se spominje da je rez među našim nadrealistima proizvod ovdašnjeg sukoba dveju kulturnih paradigmi: german-ske i frankofonske.

Rez nasleđen iz austrougarske monarhije jasno se profilira. U jednom tekstu iz devedesetih napisao sam da je u Hrvatskoj dominantan nemački ekspresionizam pod austrougarskim uticajem i preko nemačkog jezika, a u Beogradu nadrealizam kroz frankofilstvo. Ne zaboravite da je Krleža rekao: *Hvala Bogu da u Hrvatskoj nikad nije bilo nadrealizma*. Nije ga bilo zato što ga on nije hteo, imao je svoj ekspresionizam. U Beogradu je bilo čak i ekspresionizma, sa Stanislavom Vinaverom, bilo je i dadaizma, sa Draganom Aleksićem i Monijem De Bulijem, preko Čehoslovačke ili Nemačke. Nadrealizam je jedini ovdašnji pokret koji je postojao ne samo zbog kulturne okrenutosti nekoj od velikih sredina – u ovom slučaju Francuskoj – nego i zbog autohtonih kulturnih afiniteta. Andre Tirion je to jasno obrazložio: na promociji naše nadrealističke antologije u Parizu rekao je da su jugoslovenski nadrealisti mogli u francuskoj književnosti da se vežu za, recimo, jednog Žana Koktoa – odnosno za najmondenskije i najizveštačenije salonske nadrealističke duhove, a nisu – tražili su Bretona. Tirion je prepoznao maštovite tokove balkanske imaginacije, što ga je oduševljavalo, a on je jedini nadrealista koji je tridesetih godina dolazio u Beograd i u lokalnom ambijentu lično upoznao naše nadrealiste. Prepoznao je njihovu autentičnost, iako je jasno uočio kulturnu fizionomiju naše tadašnje

sredine. Govorio je o frankofilskom dvoru i da se u Beogradu osećao kao kod svoje kuće, mogao je da se sporazumeva na francuskom ne samo u Vučovoj kući već i na ulici... O tome je pisao u svojim memoarima, i to ga – uzgred rečeno – kao Francuza nije iznenađivalo.

Neki kažu da se rez pravi na spoju Beograd–neBeograd. Ristićeva nadrealistička grupa se – da li je to slučajno ili ne – ograđuje uglavnom od ljudi koji su u Beograd došli posle Prvog svetskog rata.

269 Kad sam u svoju čitanku poezije nadrealizma uvrstio i Ristu Ratkovića, Đorđe Kostić je negodovao. Govorio je da je to bila druga kafana, drugo podneblje. I u svojim memoarima Kostić o tome piše. Bilo je, dakle, neke netrpeljivosti između Beograđana i došljaka, ali mislim da u univerzalnom smislu naši nadrealisti priznaju i došljake. U tekstu *Anti-zid* Vane Živadinović Bor i Marko Ristić priznaju nadrealističku poziciju Risti Ratkoviću.

Odgovarajući na negodovanje Đorđa Kostića, rekao sam da nisu važne kafane iliti krugovi. Sa *Mrtvim rukavicama* je Risto Ratković ušao u nadrealizam, a ne samo zbog prijateljstva sa Monijem De Bulijem.

Ali rezova je bilo i u političkom smislu... Delikatno je govoriti o tome.

Već tada?

Jeste, jeste.

Da li ste izgubili iluzije o nadrealizmu upoznavajući nadrealiste?

Da li sam obeščaran?

Još nisam sve upoznao, time sebi laskam. Još nisam sasvim izgubio poverenje u njih.

Najveći problem imam sa njihovim “staljinističkim momentom” – nazovimo to tako, ali u istorijskom kontekstu, u kontekstu hladnog rata... Danas u Francuskoj niko više ne govori o hladnom ratu – kao da on nije postojao. Ili: kao da nije postojao u politici, već samo u kulturi.

Ideologija se preselila u kulturu. Radovan Ivšić je dovodio manifestante koji su govorili o rudarskom štrajku u trenutku kada je trebalo da govorim o Marku Ristiću...

Da bih obrazložio problem o kojem govorim, uzeću za primer baš Radovana Ivšića. Eto nekog ko je obeščaran i ko to priznaje, nekog ko je završetak očaranosti nadrealizmom oglasio objavljivanjem crnog političkog pamfleta protiv Marka Ristića. Ivšić danas dobija takav histerijski napad kad neko spomene nadrealiste – tad ga čak i njegova prijateljica Ani Le Brun mora smirivati – a mene i sve objektivne francuske prijatelje zanima šta on stvarno ima da kaže, iako je u Pariz došao tek pedesetih godina – kad je prva nadrealistička avantura već davno bila završena.

Bilo bi dobro da Ivšić Francuzima objasni i svoje očaravanje i svoje obeščaravanje nadrealizmom, kao što je to učinio u intervjuu Branimiru Matanu u zagrebačkom *Gordoganu*. U tom davnom intervjuu, u ondašnjoj Jugoslaviji, govorio je kako je u Zagrebu otkrio almanah *Nemoguće* i kako je za njega to predstavljalo pozitivni šok i nadahnuće. (“Ni u koga u našim geografskim uskoćama nisam u svojim mladim godinama uložio više nade nego u grupu ljudi koja je između dva rata objavila od *Svedočanstava, Nadrealizma danas i ovide*, do almanaha *Nemoguće*. Nabavio sam prije rata sva njihova izdanja u Zagrebu, a to je bio pravi podvig.”) Ali Francuzima on to ne iskazuje – njima govori samo o svom posle-

ratnom iskustvu. (“Ali me, u svom razvoju, nitko poslije nije toliko razočarao. Koliko su mi god njihova mladenačka djela bila važna, toliko mi je njihovo držanje gledano iz poslijeratnog Zagreba, bilo nejasno. Nešto se, nerečeno, promijenilo kod njih u dubini. Tek kad sam došao u Pariz 1954, shvatio sam da je ono prešućeno bilo to što Breton nastavlja borbu, ali da je ta borba prestala biti i njihova.”) Francuzima ne spominje prvobitnu očaranost.

Za vreme izložbe nadrealizma u Boburu održana je promocija knjige *Aladinova čarobna lampa* – poezija francuskih nadrealista u prevodu objavljujivana u jugoslovenskoj periodici. Knjiga se pojavila 1989, u izdanju BIGZ-a, i na francusku promociju pozvan je i Andre Tirion koji je rekao da će doći. Tirion će doći, ali Koča Popović ne. On spava u Dubrovniku. Iz Bobura ga zovu, ali Koča ne odgovara – neće da dođe. Pjer Navil nije mogao da dođe, ali mi je napisao pismo. Pjer Navil, koji je 1925. u jednom nadrealističkom snu sanjao srpske borce iz Prvog svetskog rata, koji je kao dečak dolazio u Beograd. Đorđe Kostić je došao na promociju, kao i Andre Tirion – dakle, tu su dva nosioca nadrealističkog pokreta. Napisao sam bio za tu priliku tekst od tridesetak strana – za jednu propratnu brošuru – sa beleškom o Radovanu Ivšiću, između ostalog. Kažem otprilike ovo što sam sad vama rekao: da Ivšić u Beogradu osamdesetih godina daje intervju *Reporteru* – bulevarskom listu – u kojem kaže da je poznavao Bretona i da će jednom objaviti svoje razgovore s njim i da mu je ovaj umro na rukama, ali da to što Ivšić kaže u Beogradu ne sme da kaže u Francuskoj jer francuski nadrealisti ne dozvoljavaju da se Breton demistifikuje ili vulgarizu-

je. Niko mu u Parizu ne bi oprostio intimne priče o Bretonu, pa Francuzima Ivšić to i ne govori. Hteo sam to da objavim u brošuri, na pola strane, ali je Ivšić – saznajući za taj tekst – napisao besno pismo uredniku u Boburu tražeći da se štampanje te strane obustavi ili će on doći i spaliti ceo tiraž i napraviti kontramanifestaciju. Potpuno nadrealistička situacija. Pravi politički pritisak...

No, političkim pritiscima se mora odolevati – mora se sve kontekstualno sagledavati. Marko Ristić zbilja piše o Staljinovom glasu koji sluša sa obožavanjem, ali da li taj tekst piše kao nadrealista? Ne! Da li je Ristić bio nadrealista šezdesetih godina? Nije, ali tada to više nisu bili ni Breton, ni Benžamen Pere, ni drugi...

Politički rez predstavlja i putovanje Elze Triole u Beograd. Po povratku, 1946/47, objavljuje u listu *Combat* tekst protiv Bretona pridružujući mu i jugoslovenske nadrealiste.

Politička rasprava o nadrealizmu je vrlo složena. Među francuskim nadrealistima došlo je do razdvajanja Aragona i Bretona, pa se uvek mora postaviti pitanje nije li se u tumačenjima neko – Matić recimo – hteo iskoristiti protiv jednog ili drugog? To su vrlo složeni procesi, tu ne smete da saosećate sa istorijom, morate da budete objektivni i da najiskrenije kažete ono što jeste, ali sve stavljajući u kontekst. Bez konteksta se pišu samo politički pamfleti koji ne služe ničemu.

Postoje posredni dokazi da je Breton zaista cenio Radovana Ivšića. Dijalog montiran od raznih literarnih svedočenja teče ovako:

Pavle Ugrinov: Vasko puši astor... Priča mi o svome nesrećnom susretu sa André Breto-

nom u Parizu. Uspostavio je vezu sa njim preko Marka Ristića, koji mu je dao jedno pismo za Bretona.

Posle najave telefonom Breton mu je zakazao sastanak u svome stanu. Susret i razgovor su bili vrlo srdačni i odmah je zakazan novi sastanak. Sve je izgledalo u najboljem redu dok Breton u jednom trenutku, na kraju posete, nije spomenuo Radovana Ivšića, nadrealistu iz Zagreba, koji je živio u Parizu.

Vasko Popa: Kategorički sam se negativno izrazio o njemu. I to je bila moja velika greška, ukoliko je uopšte bila greška... Breton je na moje mišljenje o Ivšiću načinio jednu pauzu...

André Breton: Je l' te?!

Pavle Ugrinov: Kada je uveče stigao u hotel, na portirnici ga je čekalo Bretonovo pisamce, u kojem mu otkazuje ugovoreni sastanak... To je bio kraj te veze.

Vasko Popa: ... nije mi bilo naročito žao. Nisam baš posebno voleo Bretona, niti imao potrebu da kontaktiram s njim.

Radovan Ivšić: Istina je da sam bio vrlo blizu Bretona posljednjeg mjeseca njegova života. Samo, možda ćete razumjeti da nikako ne želim govoriti o tim izuzetnim trenucima u ovom našem vremenu, kad je dovoljno da je tko na ulici sreo Bretona pa da to postane pretekst za neiscrpno raspricavanje istinitih ili manje istinitih uspomena... Novije vitlanje Dušana Matića oko imena André Bretona predstavlja najbolju ilustraciju takve dje-latnosti...

I Ivšić je to uradio. Matić je svoja sećanja objavio posle Bretonove smrti ("Prvi

tekst o Bretonu sam napisao kad je umro. Nisam hteo da ga diram dok je živ, bio je opasna guja.

Radovan Ivšić: Kako za koga. Sigurno je samo da bi on bio mogao, kao uostalom bilo koji od njegovih prijatelja nadrealista, dezavuirati sve one koji, kao Matić i mnogi drugi, žele zabašuriti ili jednostavno zanjekati definitivnu inkompatibilnost nadrealizma sa svakom misli koja pristaje da služi bilo čemu, pa čak i pravednoj ideji."), dok se Ivšić još ne usuđuje svoja da objavi. Rekao mi je da će jednom da ih objavi. Ne usuđuje se da o Bretonu bilo šta objavi, ali zato objavljuje o Marku Ristiću.

Ipak su Tojen, Ivšić, Breton i drugi zajedno u Parizu pedesetih godina i bave se "postnadrealizmom", a naši nadrealisti, beogradski, koji su se kleli u Bretona, bave se politikom. Pa i Vi kažete da Marko Ristić šezdesetih nije više nadrealista. Nešto je zbilja kod naših otkazalo.

Otkazalo? Ili se nadrealizam promenio? Tu polemiku je pokrenula Elza Triole. Svoj tekst je naslovlila *Beogradski nadrealisti su razumeli*. A šta su razumeli? Koča Popović je postao general u Drugom svetskom ratu, u određenim istorijskim okolnostima, iz ličnog ubeđenja. Iskusio je Španiju. I Oskar Davičo je u komunističkom komitetu... Šta je problem francuskih nadrealista? Andre Tirion svoju knjigu memoara naslovljava *Revolucionari bez revolucije*. Francuski nadrealisti su po njemu revolucionari bez revolucije.

Može se za naše nadrealiste reći da su bili politički zavedeni Staljinom, ali se može reći i da je Breton bio zaveden Trockim – kao što Matić tvrdi. Breton je išao kod Trockog i zajedno s

njim pisao manifest o takozvanoj nezavisnoj umetnosti. U čemu je razlika između Staljina i Trockog? Trocki u biti nije mnogo različit od Staljina, zajednički su im mnogi stavovi. Breton je morao da aminuje neprikosnovene stavove Trockog o izuzeću umetnosti iz svakog političkog sistema.

U jednom momentu pravi se rez i Andre Tirion se divio srpskim nadrealistima koji su imali revoluciju. Za razliku od francuskih. Dugo mi je trebalo da to shvatim. Mogu satima Tirionu da pričam o *Nacrtu za jednu fenomenologiju iracionalnog* i da ga molim za pomoć – Tirion je imao svoju kopiju *Nacrta* – ali će on sve vreme pričati kako je Koča genijalno prevario Nemce na Sutjesci! Za njega je bitka na Sutjesci bila podjednako važan nadrealistički čin kao ceo predratni period – to je momenat života. Trebalo mi je vremena da shvatim da francuski nadrealisti ne odvajaju političko angažovanje Koče Popovića ili činjenicu da je Marko Ristić bio ambasador Jugoslavije u Francuskoj od njihovih nadrealističkih delovanja. Žerar Legran mi je rekao da je Breton odgovorio na Ristićevo pismo povodom teksta Elze Triole. Može se dakle dovesti u pitanje tvrđenje Marka Ristića da se Breton okružio epigonima posle Drugog svetskog rata, može se analizirati i Ivšičevo delovanje – koga Breton poštuje samo kao đaka, ali posle Drugog svetskog rata od nadrealizma su ostali samo Benžamen Pere i Andre Breton. I to je sve. Breton prolazi kroz iskušenja anarhije, crne zastave, ezoterizma...

Žanimljivi su tu letristi i situacionisti. Kakva je priroda veze Gija Debora i Bretona?

Polemička. Gi Debor je iz naraštaja iniciranog Bretonom. Debor piše o Bretonu kritički i odvaja se od nadrealističkog mita, ali – po meni – Debor je nadrealistički sinovac. Evidentno je to u časopisu *Situacionistička internacionala*. U dvatri teksta Debor spominje Bretona, ali spominje i maršala Tita kao alternativu tadašnjem velikom svetskom haosu. Gi Debor, sa grupom Kobra i svojim danskim prijateljem slikarom, traga za alternativom.

Francuska grupa nadrealista ne postoji posle Drugog svetskog rata. Ili: nema više ugled. Kami je u polemici s Bretonom, Sartr takođe. Nove zvezde su Kami i Sartr, egzistencijalizam preklapa nadrealizam.

Kako se Breton odnosio prema letristima, prema Isidoru Isuu, na primer?

Breton je zainteresovan. Ne pomaže ih, ali ih 272
podupire. Ukazuje im poverenje.

Dokumentovana je veza Isua sa Bretonom. Sad se objavljuju pisma Gija Debora i ne bih se iznenadio da među njima bude i pisama Bretonu.

Breton citira letriste u tekstu iz 1953. o nadrealizmu u živim delima, smatra ih nastavljačima. Pominje sve eksperimentatore u jeziku, od Džejmsa Džojlsa do Isidora Isua, ali ih ne prihvata kao deo svoje grupe. Tu je rez.

Ima mnogo rezova. Nadrealističko telo tekstova nikad nije potpuno. Može se reći da je od početka Drugog svetskog rata i oštećeno. Breton je emigrirao iz Pariza – cela francuska nadrealistička grupa je emigrirala, jedino je Aragon ostao u Francuskoj i politički se i pesnički angažuje u Pokretu otpora. Odvajanje Aragona od Bretona počelo je još tridesetih godina, ali tek

rat je označio kraj nadrealističkog pokreta. Posle rata Breton ne može sam da obnovi pokret – sam sa studentima koji nisu bili ni rođeni kad je objavio *Nađu*. O tome govorim u raspravama sa Radovanom Ivšićem.

Šta Vam je prva nadrealistička asocijacija na reč nadrealizam?

Nemoguće! Đura Jakšić je rekao: *Zar nemoguće ne tražiš ti?* Romantičarsko nasleđe može se pronaći kod Kodera, a naznaka nadrealizma ima već kod Đure Jakšića. I kod Laze Kostića... I Breton stoji na vrhovima romantizma.

Veza između našeg nadrealizma i romantizma – koja se lako detektuje – dokaz je da ovdašnji nadrealisti imaju pretke. Bili su spremni za susret sa Bretonom.

273 *Osećate nežnost prema njima?*

Crnjanski je pronašao izraz *nežni Kazanova*. Ako upoznate sve, ne možete osećati nežnost. Može to biti privlačnost.

Sa distance ću suditi o svom interesovanju za nadrealizam.

Možete neprestano biti pred predmetom istraživanja, možete držati nadrealističku knjigu pesama kod svog uzglavlja, ali u svakom trenutku ćete tu pronaći nešto novo. Sviđa mi se Hegel iz *Fenomenologije duha*: predmet istraživanja transformiše se od samog početka. Ali se transformiše i istraživač. Prilagođava se predmetu istraživanja, kao što se i predmet istraživanja prilagođava njemu. Prvi impuls mora da proizađe iz afiniteta, ali ako hoćete da se održite na pesničkom i lucidnom nivou, ako hoćete da studirate filozofiju i etnografiju recimo, ili ako hoćete da razumete zašto je Zdenko Rajh napi-

sao predgovor za studiju o metafori – pionirski rad u teoriji nadrealizma, onda osetite obavezu da budete objektivni, bez emotivnih predrasuda.

Izložbom u Muzeju primenjene umetnosti čini se da nadrealizam šesti put dolazi u našu kulturu. Svaki put iznova – nika-ko da se trajno asimiluje. Kako je to moguće?

Ne bih se pitao kako je moguće da se nadrealizam nikako ovde ne prima – rekao bih da je ipak primljen.

Zadivljujuća je sposobnost obnavljanja nadrealizma. Šta je to filozofija utopije, šta je nemoguće kojem nadrealizam teži, šta je ujedinjenje ličnosti? Šta je ujedinjenje svesti i podsvesti, sna i jave? Odgovor je jasan, dao ga je Ernst Bloh.

Da bi filozofija bila istinita, mora biti živa i postojati kao istina. Ne možete da pravite apstraktan filozofski sistem ne polazeći od istine koja se objektivno može dokazati. Nadrealizam je nabasao na rudu sna – stalno govorim o toj rudači. Video sam prve automatske Bretonove tekstove, video sam način na koji ih je transformisao, prečistio. U prvom, neprikosnovenom, junačkom razdoblju nadrealizma – u tome se svi slažemo – postavljene su hipoteze otkrića. Već je u romantizmu naglasak na snu – recimo u nemačkom romantizmu – ali uz neverovatan konzervativizam. Nemački romantičari bili su ne samo verski fanatici već su i bukvalno hteli da se vrate u srednji vek. Aleksandar Vučo se pak ismeva Ćirilu i Metodiju. Ismeva se nasleđu jer ga pritiska. Nabasavši na rudu reči izgovorenih u snu, na slike viđene u snu, nadrealisti su to otkriće sistematizovali. Upojmili su vrhunce romantizma. Sve je to već postojalo, što i Breton

priznaje u *Prvom manifestu nadrealizma* kad ukazuje na prethodnike. A Salvador Dali pravi svoju istoriju slikarstva kroz vekove. Pokušavam da je rekonstruišem iz tekstova koje je slao u Pariz Marku Ristiću. U pismu Vanetu Boru Dali kaže da želi da napiše tu istoriju, ali je nije napisao. Želeo je dakle da pronađe prethodnike slikara nadrealizma.

U trenucima nadahnuća sve može da postane prozirno. Bukvalno prozirno. Vidite sopstvenu ruku koja piše i svesni ste igre nadsvesti i racionalnog. Evo sad ključne sintagme: Moj izum! Aleksandar Vučo piše jedno pismo Marku Ristiću u vreme izložbe nadrealizma u paviljonu Cvijeta Zuzorić u Beogradu – Milanka Todić ga je pronašla u arhivama SANU... divno je da je sačuvano, u Markovom legatu, i još u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti – i Vučo tu kaže: *zid žena*. U stvari, to je slika bez slike, ram bez slike, i on za to kaže *moj izum*. Mogao je da kaže pronalazak, ali nije. Um je pola te reči, u etimološkom smislu. Izumljavanje nije kontrola razuma – nju je Breton odstranio – već je to rad uma iz pojma, to je upojmljavanje. Taj rad nadrealističkog pojma, izumljen je u trenutku kad Breton stvara teoriju nadrealizma, jeste genijalni izum kojim se sistematizuju nastojanja romantičara. Nadrealisti kažu: Tu je san, dodajmo mu automatsko pisanje, povežimo tehniku automatskog mehaničkog pisanja umobolnika sa našim pisanjem, i pišimo tako. Hipoteza se javlja u poeziji – prvi manifest nadrealizma je poetički program, piše je pesnik, a ne naučnik, ne filozof. Izum je funkcionisao, jer se njime kao prstom ukazivalo na ono što je dotad bilo nepojmovno prisutno i neiskazano. Na ono što je –

kao kod Iona u Platonovoj Kritici pesnika – bilo kod pesnikâ neosmišljeno. Do nadrealista su pesnici bili nesvesni toga šta govore, a onda je došao trenutak – veliki trenutak moderne poezije – posle kojeg je diskurzivna misao, pojmovna misao, mogla biti prigrljena od umetnosti i umetnika. To je nadrealizam, a mislim da se obnavlja jer su reči iz sna, odnosno iracionalni deo misli, konstanta. Matić je pronašao kod Paskala rečenicu: Hoću da napišem jedno, a dolazi drugo. Nadrealisti su tom drugom dali podjednaku važnost, ponekad i veću. Za to njihovo otkriće ćemo se trajno vezati jer je istinito – formulisali su realitet. Zato nadrealizam slede nove generacije, zato se Vasko Popa zanimao za to nasleđe. Bio sam veoma iznenađen – o tome sam imao duge diskusije sa Zoranom Mišićem – što neki misle da srpski nadrealizam, okrećući se francuskom, gubi dodir sa našom narodnom poezijom. Zaprepašćuje me to slepilo. Zar se ne vidi da je almanah *Nemoguće* pun srpskih poslovice, da su Matićevi tekstovi istraživanje tih istih poslovice, da je Matićev najgenijalniji pesnički tekst *Sedam minuta genijalnosti* – sedmorica ga zajednički pišu – povezan sa anonimnošću narodne poezije. Njih sedmorica su kao narodni guslari. Zar se ne vidi da Moni De Buli u pariskoj nadrealističkoj vežbi koristi našu narodnu poeziju: *Svaka majka nije od kajmaka* i takve stvari. Prigrlljavanje narodnog stvaralaštva je i transformisanje njegovo, naravno. Svaki put je trebalo uroniti u genij jezika. Matić kaže: *Ja sen Je seni, jasen, jesen...* Ja sam senka senke, a posle dolazi do jasnosti, do jaseni, jasena drveta. To je taj genij jezika, ili genij mladićstva – kako je Rastko Petrović govorio.

Kod nas ima ljudi, nije ih mali broj, koji nikad nisu videli nijednu sliku Save Šumanovića, niti išta pročitali od Rastka Petrovića, ali veoma dobro "znaju" da je Rastko odgovoran za ludilo Savino i ljuto ga optužuju. Ili, nikad ništa nisu pročitali od Marka Ristića, ali "veoma dobro znaju" da je on kriv što je Rastko skončao u Americi. Ristićevo pismo Rastku mnogi će znati da citiraju, ali samo to će znati od njega. Je li ovo neka ljuta kultura?

Koja nije dovoljno dorasla?

Vraćamo se pitanju o osećajnosti. Ako se ljudi opredeljuju prema osećanjima, ako se svi ponašaju kao uvređeni dečaci koji se koškaju između sebe, može se konstatovati patologija koju Žan Lik Godar spominje u jednom intervjuu: *Pa šta hoćete? I dečaci se međusobno biju i taj rat se posle samo nastavlja*. Cela kultura može da bude ljuta, barbarogenije je najčešće ljut. Dok postoji pritisak Zapadne ideologije, pritisak sistema kolonijalnog kulturnog izrabljivanja, kultura koja se brani ustanovljavanja sopstvene komplekse. Biće ljuta na samu sebe.

A nežnost za koju ste me pitali? To su retki trenuci. Voleo bih da nežnost postoji. Voleo bih da je Crnjanski mogao da nam kaže zašto smatra Kazanovu nežnim. Zašto se osećao cenzurisanim?

275 Mogu, nažalost, samo da ustanovim da se Heraklitova izreka o ratu kao bogu ljudi ostvaruje. Smejem se Francuzima ili nevladinim organizacijama koje se zalažu za više humanosti. Na Kubi recimo. Kubansko društvo će biti humanije kad se američka opsada završi. Istok takođe. Bolje će tamo biti sa ljudskim pravima kad ne bude više udžbenika – kakvih danas ima u Francuskoj – u kojima piše da je oko Sovjetske Rusije posle revolucije bio uspostavljen sanitarni kordon. Po čemu je onda boljševička revolucija bila važna, ako se oko nje uspostavljao sanitarni kordon? Po tome što je to bila zaraza od koje se zapadno društvo branilo. Taj oblik mišljenja još se neguje u udžbenicima na Zapadu. Šta onda da očekujete od Pasternaka nego da bude ljut što ne može normalno da piše Rilkeu. Šta da očekujete od Monija De Bulija nego da bude ljut na beogradske nadrealiste što su mu uzurpirali kontakt sa Bretonom.